

УДК 75(477).071(092)(084)

Карпов Віктор Васильовичдоктор історичних наук,
Національний авіаційний університет,
декан факультету архітектури,
будівництва та дизайну
ORCID: 0000-0002-3446-9187
vvkarpoff@ukr.net

АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП ТВОРЧОСТІ МАТВІЯ ВАЙСБЕРГА

Мета дослідження полягає у висвітленні творчості сучасного художника Матвія Вайсберга на основі теоретичних основ взаємозв'язку антропології та мистецтва. У відповідності до поставленої мети обрано комплекс дослідницьких методик сучасного мистецтвознавства, що базуються на антропологічному підході до аналізу мистецьких явищ. Використання вказаного комплексу дослідницьких методик сприяло отриманню власних результатів. Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці і розробці актуальної для вітчизняного мистецтвознавства теми антропології мистецтва. Результати студіювання можуть слугувати важливою складовою історії мистецтвознавства. Висновки. Антропологія мистецтва постає як теоретична основа мистецьких практик, розглядає мистецтво як соціальнозначущий феномен, що продукує внутрішню рефлексію на суспільні процеси. У випадку із творчістю Матвія Вайсберга спостерігаємо зворотній вплив мистецьких практик на теорію мистецтвознавства. Творчість Матвія Вайсберга є матеріальним підтвердженням мистецтвознавчих студій спровокованих технологічним прогресом та пошуком місця людини у цифровій культурі та культурі алгоритмів, культурі без людини. Проте важливим є його нова антропологія етичних та філософських питань виражених в дихотомії “людина – всесвіт”.

Ключові слова: мистецтво, антропологія, Матвій Вайсберг, слабкий антропний принцип, візуальна антропологія, художня культура.

Victor Karpov

Doctor of Historical Sciences,
National Aviation University,
Dean of the Faculty of Architecture,
Construction and Design
ORCID: 0000-0002-3446-9187
vvkarpoff@ukr.net

ANTHROPIC PRINCIPLE OF MATVIY WEISBERG'S CREATIVITY

The purpose of the study is to highlight the work of contemporary artist Matthew Weisberg on the basis of the theoretical foundations of the relationship between anthropology and art. In accordance with the set goal, a set of research methods of contemporary art history based on an anthropological approach to the analysis of artistic phenomena was chosen. The use of this set of research methods contributed to obtaining their own results. The scientific novelty of the obtained results lies in the formulation and development of the topic of anthropology of art, which is relevant for domestic art history. The results of studying can serve as an important component of the history of art history. Conclusions. Anthropology of art appears as a theoretical basis of artistic practices, considers the artist as a socially significant phenomenon that produces an internal reflection on social processes. In the case of Matthew Weisberg's work, we observe the reverse effect of artistic practices on the theory of art history. Matthew Weisberg's work is a material confirmation of art studies provoked by technological progress and the search for the place of man in digital culture and the culture of algorithms, a culture without man. However, his new anthropology of ethical and philosophical issues expressed in the dichotomy "man – universe" is important.

Key words: art, anthropology, Matthew Weisberg, weak anthropic principle, visual anthropology, art culture.

Observers are necessary
to bring the Universe into being
John Archibald Wheeler
(Наблюдатели необходимы
для обретения Вселенной бытия.
Джон Уилер)

ВСТУП

Мистецтво як загальнолюдська цінність не лише матеріальна та духовна, але й когнітивна, адже пояснює засобами художньої виразності ідейні домінанти в їх історичному вимірі. Вивчення антропології мистецтва спонукає до формування моделі, що базується на спільній методології міждисциплінарності між мистецтвом та антропологією, застосовуючи експансивний підхід до мистецтва та спільність у підходах, що стосуються образотворчості та багатовимірного розуміння еволюції.

У цьому контексті весь історичний шлях до піднесеного, до Краси піднесення був перерваний на зламі ХІХ та ХХ століть поворотом до Краси повсякденності, до Краси Людини, до відображення життя, проживаючи у ньому, проживаючи відкритим до нього, виявляючи реакції на його зміни та події і привносячи свій власний внесок у його формування та розвиток. В основі антропологічного підходу є людина із її уявленнями про Красу світу, про суспільство і його відносини із індивідом, свобода творчості та вираження внутрішньої рефлексії і ментальних станів. Розвиток культури людства продемонстрував різні форми впливу людини на формування світу. Виокремлення уяви як буквального інструментарію в цьому процесі визначає здатність змінювати світ. Саме уява найповніше відображає внутрішні механізми людського мозку, що активують діяльність людини, спрямовану на пізнання і творення світу.¹

Отже, художня творчість в своїй антропологічній основі позбавлена стандартів мислення та стереотипів і базується на

¹ Karpov V., Syrotynska N. (2019). Homo parvus mundus est: imagination as a tool of knowledge and formation of the world. Bulletin of the National Academy of Culture and Arts, # 1. pp. 226–230. [in English]

ейдетичному уявленні та передачі внутрішнього “бачення”, нейролінгвістиці, засобами художнього вираження. Поняття художнього вираження не обмежується класичними формами. Як приклад, математичний спосіб мислення у спрощеній формі твердить про константу значення, якщо до двох предметів додати ще два предмети. Ці чотири предмети утворюють нове число і воно не може бути, з точки зору математики, ніяким іншим.

При антропному підході до мистецтва два предмети до яких додають ще два предмети перетворюються у явища і у своїй суті можуть бути різними за кольором і формою, як і ті поодинокі, що додаються. Їх сукупність у математичному вимірі утворює константу і синкретизує нове математичне значення чотири, а у мистецтві ця математична константа завжди різна за своєю семантикою та синтезом. Звідси походить багатовимірність антропного підходу. За висловлюванням Р.Гассена художник Гюнтер Юнкер, представник нефігуративного мистецтва другої половини ХХ століття, “освободился от алфавитного мышления” (*звільнився від абеткового мислення*)² і зумів, завдяки цьому, віднайти власні форми художнього вираження.

Пошук власних форм вираження, або мови художнього висловлювання чи стилю, це у свою чергу пошук свого внутрішнього світу образів і засобів їх втілення. Стандарти та стереотипи мислення, вироблені людством для пояснення процесів і явищ природи та суспільно життя домінують і над матерією художньої творчості, яке у своїй основі не має усталених понять, безумовно, окрім тих, що призначені для пояснення самого явища творчості. В антропології мистецтво та життя являють собою одне ціле. У суспільному житті, в суспільній свідомості мистецтво відірване від життя і представляє сферу в дихотомії “піднесеного” і “буденного”. Митець творить предметний світ, наділений високим ступенем чутливої реальності і потужного естетичного впливу, яка викликає емпатію, здатність творення внутрішніх образів у людини.

² Дизайн архитектурной среды : учеб. для вузов / под общ. ред. А.В. Ефимова. М. : Архитектура-С, 2006. С. 35.

Візуальність є мовою метафор, іносказань, двозначностей та багатозначностей понять та тлумачень. Візуальність може змінювати математичні, “абеткові” та інші форми мислення і створювати простір майбутнього і цей простір буде безликим без людини та її синергійних потреб життя, простором без життя – Пустотою, за висловленням Матвія Вайсберга³, який надихнувся висловом Йосифа Бродського: “Помни: пространство, которому, кажутся, ничего не нужно, на самом деле нуждается сильно во взгляде со стороны, в критерии пустоты. И сослужит эту службу способен только ты” (*Пам'ятай: простір, якому, здається, нічого не потрібно, насправді дуже сильно потребує погляду зі сторони, в критерії пустоти. І послугувати цю службу здатен тільки ти*). Саме антропний підхід робить простір майбутнього життєдайним, таким, що втілює людські потуги та устримління.

1. Співвідношення сучасного мистецтва та антропології

Сучасне мистецтво та антропологія є важливими напрямками пошуку репрезентативних практик, які на перетені забезпечуть корисну основу для художників та антропологів й відкривають діалог між цими двома дисциплінами. Сучасним художникам та антропологам доводиться багато чому вчитися на практиці один у одного. Пошук альтернативних стратегій дослідження репрезентативних практик в рамках сучасного мистецтва та антропології на прикладі творчості такого художника, як Матвій Вайсберг надає можливість спільного використання репрезентативних цінностей і пропонують нові продуктивні напрямки для теорії і практики.

У мистецтві антропологічний вимір художньої творчості осмислює вплив людської потреби на естетичну рефлексію її діяльності на основі канону Краси та втіленні цієї потреби засобами художньої виразності.⁴

³ Особливе мистецтво : каталог / За заг. ред. д.і.н. В.В. Карпова. Рига : Izdevnieciba “Baltia Publishing”, 2020. 52 с.

⁴ Карпов В.В., Бондик О.В., Лимар Г.М., Наумов О.Г. Мистецтво та антропологія у дискурсі європейських студій // *Культура і сучасність: альманах*. № 1. Київ : НАКККіМ, 2020. С. 110–117.

У антропологічному мистецтвознавчому дискурсі розглядаються питання впливу культурного контексту на інтерпретацію мистецтва, транснаціональний, національний характер творів художників, поширення візуальної культури в глобальному масштабі та його вплив на мистецтво. Наукову рефлексію щодо антропології мистецтва виявили українські мистецтвознавці,⁵ які запропонували теорію нейроарту, яка уявляється процесом біологічного перетворення реальності в уявні внутрішні образи, що утворюються у людському мозку на основі функціональних можливостей нейронних мереж, відображення внутрішніх мислевих дій та психологічних переживань у нових образах. Також нейроарт являє собою вплив мистецтва на біохімію людини та вироблення його мистецького коду – індокриннація способом мистецтва. Матеріальним свідченням цього процесу постає художня і можна сказати архітектурна творчість людини у її розмаїтті стилів і жанрів.

Автором нового методу нейроарту являється психолог Павло Піскарьов, який запатентував метод “Нейрографіка” і поняття “нейрографічна лінія” (нейролінія). На його думку нейрографіка міняє внутрішній стан людини та формує у мозку нові синаптичні мережі. Під впливом творчого начала людини змінюється сприйняття реальності. Візуалізація відбувається за допомогою таких чотирьох архетипних елементів як квадрат, трикутник і коло, а також лінія. Їх довільне поєднання у відповідності до обраного завдання розвиває уявлення та формує внутрішні образи.

Символічна інтеграція цього інтрапсихічного процесу і зовнішнього світу відбувається за допомогою появи на малюнку так званих ліній поля, які створюють візуальний зв'язок внутрішньої і зовнішньої реальності людини. Безліч неповторних ліній поступово розбивають стереотипність розумового процесу, повторюючи рух сигналів нейронної мережі, яка утворює домінанту. Олена Панасюк стверджує, що ця спеціальна техніка малювання допомагає поєднати нашу свідомість з підсвідомістю, активуючи нейронні

⁵ Карпов В., Сиротинська Н. Neuroart: мистецтво пізнання людини. К. : НАКККіМ, 2019. 80 с.

зв'язки між клітинами нашого мозку. Таким чином пропонуються ключі до нескінченного джерела енергії.⁶

Luc Delannoу вважає, що “Neuroartes invites an open dialogue between philosophy, psychology, medicine, art, neuroscience, and quantum physics. We propose the term Neuroartes to illustrate the quantum relationships between consciousness, the brain, the endocrine system, the immune system, the nervous systems, the human body, artistic expressions, the worlds that consciousness structures/constructs and our creations”. (*Нейроарт означає показ квантових зв'язків між людським мозком, нервовою системою, тілом, художніми образами, які свідомість структурує і конструює. Нейроарт розглядається як інструмент духовного розвитку людини, як процес трансформації людини через мистецтво та під впливом мистецтва*).⁷

І в інших видах мистецтва дослідники звертають увагу на антропний підхід до студіювання творчих явищ. На думку Любові Кияновської, яку вона виразила при розгляді наукової концепції музичної антропології, “пізнання спільних законів розвитку як окремої людини так і людства в усій багатоманітності – та музики як ... дзеркала його буття, очевидно, має стати одним з основних пріоритетів сучасної гуманістичної науки”⁸.

Розглядаючи актуальні проблеми візуальної антропології О.Пушонкова зазначає, що з настанням ери цифрових технологій текстуальне розуміння смислу заступає місце візуально активному його розумінню. Предметним полем візуальної антропології вона серед іншого визначає “оволодіння максимальною кількістю візуальних мов, як умови розуміння складного й поліфонічного світу та свого місця у ньому”⁹.

⁶ Панасюк О.В. Нейроарт у соціалізації дітей з інклюзією: дип. освіт. рівня магістр: 023 “Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація” Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2020. 80 с.

⁷ Сиротинська Н.І., Карпов В.В. Neuroart: мистецтво пізнання людини. Київ : НАКККіМ, 2019. С. 5.

⁸ Кияновська Л. Музична антропологія і її перспективи в сучасній гуманітарній науці // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. К. : НАКККіМ, 2019. № 1. С. 231–234.

⁹ Пушонкова О. Актуальні проблеми досліджень візуальної антропології // Сучасне мистецтво : наук. зб. К. : ІПСМ АМУ; КЖД “Софія”, 2009. С. 304.

На думку російського вченого О.Кривцуна антропологія мистецтва – це трансдисциплінарний напрям мистецтвознавства в межах якого, на основі антропного принципу, вивчаються складні відносини в дихотомії “людина і мистецтво”. Антропний принцип – це вимір людського у якості критерію оцінки художньо виразних форм¹⁰.

Антропологічний підхід в архітектурі теж має трансдисциплінарний характер, що відзначає Т.Русевич¹¹. У центрі архітектурного середовища знаходиться Людина, творець простору, творець екосистем, взаємозв'язків живої та неживої природи, Людина, яка відважилася на повне перезавантаження власного буття, розірвавши завісу поміж минулим, закарбованим у культурних артефактах і храмових стінах та невизначеним майбуттям, зосередженим у напружених трафіках нейронних хайвеїв головного мозку. Антропологія базується на розумінні того факту, що саме людина є творцем архітектурної форми і її джерелом. Це вимагає врахування інноваційних наукових технологій та відкриттів, які увінчали досягнення тисячолітнього культурного поступу людства, представленого у чисельних мистецьких пам'ятках, суспільних взаєминах та ідеологічних системах, що поступово формували нашу цивілізацію. Архітектурна форма створюється людиною та впливає на людину упродовж свого існування в історичному вимірі. Психологічний вплив створеного середовища представляється однією із базових наукових антропологічних проблем в дослідженні архітектури.

Московська архітектурна школа у взаємодії архітектури та дизайну вбачає “формирование образа человека на пересечении его пространственных передвижений и реальности среды, в которой он “себя собирает”” (*формування образу людини на перетині його просторових рухів і реальності середовища, у якому людина себе формує*)¹², що свідчить про антропний підхід до архітектурного проектування середовища.

¹⁰ Кривцун О. Антропология искусства // Весник культурологии, 2018. № 1. С. 230–241.

¹¹ Русевич Т.В. Екологія архітектурної форми // Архітектурний вісник КНУБА, 2016. Вип. 8–9. С. 162–168.

¹² Дизайн архитектурной среды : учеб. для вузов / под общ. ред. А.В. Ефимова. М. : Архитектура-С, 2006. 504 с.

У західноєвропейському мистецтвознавчому дискурсі щодо антропного підходу до мистецтва виокремлюються дослідження Альфреда Гелла, Філіпа Дескола, Роджера Сансі Рока, Арнда Шнайдера, Кристофера Райта, Гретхен Бакке, Марини Петерсон, Анни Лайн та багатьох інших, які активно досліджують взаємовпливи антропології та мистецтва.

2. Слабкий антропний принцип Матвія Вайсберга

Теоретичне підґрунтя антропології мистецтва має вагомий здобутки. В наукових студіюваннях всеж зауважимо відсутня точка зору самих митців. І з цієї сторони актуальним вбачається розгляд творчості художника Матвія Вайсберга, який вже у 2012 році звертається до концепту антропності в мистецтві пропонуючи власну тезу антропного принципу – ми бачимо Всесвіт такий, тому що тільки в такому Всесвіті міг виникнути спостерігач, людина. Не вдаючись в подробиці швидше світоглядної, аніж наукової суперечки про те, що є “слабкий антропний принцип”, що є “сильний антропний принцип”, для себе митець зазначає: художник, залишаючись по цей бік поверхні картини, безсумнівно є одним з найбільш виражених окремих випадків спостерігача Всесвіту, матеріально і духовно свідчить про те, що відбувається, як в просторі, так і в часі. У цьому сенсі образотворче мистецтво взагалі, і живопис зокрема, є найбільш довгоживучим, щоб не сказати безсмертним, безпосереднім свідченням людини, як про Всесвіт у всіх її проявах, так і власне про самого свідка. Таким чином, в інтепретації Матвія Вайсберга антропний принцип полягає у тому, що художник є свідком Пустоти та спостерігачем Всесвіту.

Роздуми про “слабкий антропний принцип” у Матвія Вайсберга відображені у його творчості. Цей принцип він пояснює тезою про те, що ми є не тільки свідками Всесвіту, а і мірилом цього світу. Образотворче мистецтво, живопис – це найбільш рукотворне послання у майбутнє і відображення світу, відображення емпатичне, внутрішнє, пережите та осмислене, і, ейдетично, образно представлене. М. Вайсберг раніше вже торкався теми антропного принципу в серії “WAP” (2004–2008). Тоді його найбільш цікавили верх зображення

на площині, яке він розглядає у семантиці неба, і низ у значенні землі. У новій серії “Слабкий антропний принцип” (2004, 2013–2017) найбільш вираженим акцентом є сама лінія горизонту, що розділяє світ площини надвоє та окреслює одночасно прагнення заглянути за горизонт і фізичну неможливість це здійснити. Подальша візуалізація видалася митцю мало конструктивною, адже він торкнувся слабо вивчених з точки зору природознавства законів мистецтва.

У вмінні абстрагувати Матвія Вайсберга більше цікавить трансграничний перехід від реальності до абстракції, адже на його думку реальність виступає своєрідним каталізатором абстракції. У цьому рухові вбачаються певні принципи переходу від людського виміру реальності до людського виміру уявного світу абстракції цієї реальності. У поняття людського виміру, мірила світу, мірила реальності, мірила Пустоти об’єктивної реальності покладено принцип антропності, що базується на законах антропології, тобто законах розвитку людини.

Його “Пейзаж з вітрильником. Елегія” (2018) та “Пейзаж з Північним морем” (2018) у цьому контексті виявляються людським виміром реальності або художнім мірилом реальності та відображають рефлексію настрою або внутрішнього стану митця, або його задум реального відтворення величі Пустоти, величі Природи і місця в ній людини. Проте вже “Присвята Пітеру Брейгелю” із циклу “Слабкий антропний принцип” 2016 року та “Туман” (2017) відноситься до людського виміру уявного світу абстракції самого митця, як похідного контексту світу уявлень Пітера Брегеля. Тут ми спостерігаємо за певним переходом розділеного неясною лінією горизонту, як місця зустрічі двох стихій або світів. І саме цей перехід є відображенням стану людського, стихією боротьби людського, вираженням результату цієї внутрішньої боротьби в людині, “стан і перебіг переходу, а ще людина, закинута в той перехід.”¹³

Дослідник творчості М.Вайсберга Андрій Мокроусов відзначає, що на початку ХХІ століття об’єктом Вайсбергової космології була

¹³ Матвій Вайсберг. Живопис. Альбом / Аукціонний дім “Дукат”. Київ : Видавничий дім “Антиквар”, 2019. С. 50.

“спроба жити в часи Виходу та Катастрофи”, який у кінці 20-х років перейшов у “слабкий антропний принцип”, себто той-таки драматичний топос буття-в-неможливості, тільки перекладений іншою мовою, а подеколи лише транскрибований іншою графікою.¹⁴

ВИСНОВКИ

Феномен художньої творчості завжди є актуальним для дослідників. Мистецтвознавчі дослідження генези художньої творчості базуються на комплексному вивченні та врахуванні різноманітних соціокультурних, етнографічних, історичних, природних та інших факторів. Для археологів важливим є визначення семантики та місця образотворчості у контексті культури, мистецтвознавці виявляють образну специфіку та техніку зображення, культурологи вивчають процес художньої творчості та його сутність, філософи займаються свідомістю художника. На теперішньому етапі розвитку мистецтвознавства до цього сонму представників долучилися психологи і нейрофізіологи, які займаються вивченням функціональності мозку людини. До них долучилися і мистецтвознавці запропонувавши новітні теорії образного відображення дійсності та внутрішніх станів людини. Злам суспільної свідомості ХХІ століття потребує нових методів дослідження сучасного мистецтва із врахуванням найглибших дієвих чинників антропології.

Як висновок, слід підкреслити важливість взаємозв'язку між антропологією та сучасним мистецтвом, яка давно визнана. Історіографічний аналіз засвідчив наявність активного наукового дискурсу щодо місця і ролі мистецтва в антропології та її впливу на теорію мистецтвознавства і практику мистецтва. Антропологія мистецтва постає як теоретична основа мистецьких практик, розглядає митця як соціальнозначущий феномен, що продукує внутрішню рефлексію на суспільні процеси. У випадку із творчістю Матвія Вайсберга спостерігаємо вплив мистецьких практик на теорію мистецтвознавства. Дискурс щодо сутності антропології мистецтва ведеться,

¹⁴ Матвій Вайсберг. Живопис. Альбом. / Аукціонний дім “Дукат”. Київ: Видавничий дім “Антиквар”, 2019. С. 50.

як правило, серед науковців. Однак антропологічний досвід митців значною мірою відсутній у дебатах. Творчість Матвія Вайсберга є матеріальним підтвердженням мистецтвознавчих студій спровокованих технологічним прогресом та пошуком місця людини у цифровій культурі та культурі алгоритмів, культурі без людини. Проте важливим є його нова антропологія етичних та філософських питань виражених в дихотомії “людина – всесвіт”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дизайн архитектурной среды : учеб. для вузов / под общ. ред. А.В. Ефимова. М. : Архитектура-С, 2006. 504 с.
2. Карпов В., Сиротинська Н. Neuroart: мистецтво пізнання людини. К. : НАКККіМ, 2019. 80 с.
3. Карпов В.В., Бондик О.В., Лимар Г.М., Наумов О.Г. Мистецтво та антропологія у дискурсі європейських студій // *Культура і сучасність: альманах*. № 1. Київ : НАКККіМ, 2020. С. 110–117
4. Кияновська Л. Музична антропологія і її перспективи в сучасній гуманітарній науці // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал*. К. : НАКККіМ, 2019. № 1. С. 231–234.
5. Кривцун О. Антропологія искусства // *Вестник культурологии*, 2018. № 1. С. 230–241.
6. Матвій Вайсберг. Живопис. Альбом / Аукціонний дім “Дукат”. Київ : Видавничий дім “Антиквар”, 2019. С. 50.
7. Особливе мистецтво : каталог / За заг. ред. д.і.н. В.В. Карпова. Рига : Izdevnieciba “Baltia Publishing”, 2020. 52 с.
8. Панасюк О.В. Нейроарт у соціалізації дітей з інклюзією: дип. освіт. рівня магістр: 023 “Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація” Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2020. 80 с.
9. Пушонкова О. Актуальні проблеми досліджень візуальної антропології // *Сучасне мистецтво: Наук. зб. К. : ІПСМ АМУ; КЖД “Софія”, 2009. С. 304.*
10. Русевич Т.В. Екологія архітектурної форми // *Архітектурний вісник КНУБА*, 2016. Вип. 8–9. С. 162–168.
11. Karpov V., Syrotynska N. (2019). Homo parvus mundus est: imagination as a tool of knowledge and formation of the world. *Bulletin of the National Academy of Culture and Arts*, # 1. Pp. 226–230. [in English]

REFERECES

1. Dizajnz arkhitekturnoj sredy : ucheb. dlja vuzov / pod obshh. red. A.V. Efymova (2006) M. : Arkhitektura-S. 504 s. [in Russia]
2. Karpov V., Syrotyns'ka N. (2019) Neuroart: mystectvo piznannja ljudyny. K. : NAKKKiM. 80 s. [in Ukraine]
3. Karpov V.V., Bondyk O.V., Lymar Gh.M., Naumov O.Gh. (2020) Mystectvo ta antropologhija u dyskursi jevropejs'kykh studij // Kul'tura i suchasnistj: aljmanakh. No 1. Kyjiv : NAKKKiM. C. 110–117. [in Ukraine]
4. Kyjanovs'ka L. (2019) Muzychna antropologhija i jiji perspektyvy v suchasnij ghumanitarnij nauci // Visnyk Nacional'noji akademiji kerivnykh kadriv kul'tury i mystectva: nauk. zhurnal. K. : NAKKKiM. No 1. S. 231–234. [in Ukraine]
5. Kryvcun O. (2018) Antropologhija yskusstva // Vesnyk kul'turologhyy. No 1. S. 230–241. [in Russia]
6. Matvij Vajsbergh. (2019) Zhyvopys. Aljbom / Aukcionnyj dim “Dukat”. Kyjiv : Vydavnychyj dim “Antykvart”. S. 50. [in Ukraine]
7. Osoblyve mystectvo : katalogh (2020) / Za zagh. red. d.i.n. V.V. Karpova. Rygha : Izdavneciba “Baltia Publishing”. 52 s. [in Ukraine]
8. Panasjuk O.V. (2020) Nejrtoart u socializaciji ditej z inkluzijeju: dyp. osv. rivnja maghistr: 023 “Obrazotvorche mystectvo, dekoratyvne mystectvo, restavracija” Kyjiv : Nacional'na akademija kerivnykh kadriv kul'tury i mystectv. 80 s. [in Ukraine]
9. Pushonkova O. (2009) Aktualjni problemy doslidzhenj vizual'noji antropologhiji // Suchasne mystectvo: Nauk. zb. K. : IPSM AMU; KZhD “Sofija”. S. 304. [in Ukraine]
10. Rusevych T.V. (2016) Ekologhija arkhitekturnoji formy // Arkhitekturnyj visnyk KNUBA. Vyp. 8–9. S. 162–168. [in Ukraine]
11. Karpov V., Syrotyns'ka N. (2019). Homo parvus mundus est: imagination as a tool of knowledge and formation of the world. Bulletin of the National Academy of Culture and Arts, # 1. Pp. 226–230. [in English]